

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

NEMƏT ALIŞ OĞLU İBAYEV

**MAHMUD KAŞĞARININ «DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK»
ƏSƏRİNDƏ ETNOQRAFİK LEKSİKA**

5706.01 – Azərbaycan dili

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2015

Dissertasiya Sumqayıt Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili və dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Buludxan Əziz oğlu Xəlilov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponetlər:

Qara İbrahim oğlu Məşədiyev
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Cəmilə Rüfət qızı Məmmədova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat:

**Bakı Slavyan Universitetinin
Müasir Azərbaycan dili və türkologiya
kafedraları**

Müdafiə “ 09 ” _06_ 2015-ci il tarixdə saat ___ -da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “ ___ ” _____ 2015-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi
filologiya üzrə elmlər doktoru:

N.F.Seyidəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. XI yüzildə yaşayıb-yaratmış türkololoq Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it” əsəri türk xalqlarının dili, tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, həyat tərz-i -türk, etnoqrafiyası və s. barədə ensiklopedik məlumat verən ən qiymətli mənbədir. Mahmud Kaşğari “Divanü lüğət-it-türk” əsərində otuzə yaxın türk dilindən, onların yayıldığı ərazilərdən, etnik xüsusiyyətlərindən və sairdən bəhs etmişdir. Bu əsər ən qiymətli mənbə kimi hərtərəfli tədqiq edilib öyrənilməlidir. Düzdür, lüğətlə bağlı xeyli araşdırmalar aparılmışdır.¹ Ancaq “Divanü lüğət-it-türk” əsərinin etnoqrafik leksikası indiyə qədər araşdırılmamış və bu istiqamətdə görüləcək işlərə ehtiyac vardır. Odur ki, mövzu etnoqrafik leksikanın araşdırılması istiqamətində ilk tədqiqat işlərindən biri kimi aktual əhəmiyyət daşıyır.

“Divanü lüğət-it-türk” əsəri mədəniyyət tariximizdə əvəzsiz qaynaqlardan biri kimi dəyərlidir. Məhz bu lüğətin dəyərini artıran cəhətlərdən biri də orada toplanmış etnoqrafik leksikanın zəngin olmasıdır. Bu baxımdan lüğətdəki etnoqrafik leksikanın tədqiqi geniş mənada

¹ Bekin Rıza Ahmet. Çinde Kaşğarlı Mahmut və “Divanü lüğət-it-türk” ilə ilgili araşdırmalar // Dil dergisi. sayı:33, Ankara: temmuz 1995, s. 56-59; Dilacar Aşot Kaşğarlı Mahmutun kişiliği // Dil dergisi. sayı: 33, Ankara: temmuz 1995, s.7-9; Donuk A. Kültür tarihi açısından Divanü lüğət-it-türkün değerlendirilmesi // Dil dergisi. sayı: 33, Ankara: temmuz 1995, s.70-75; Emet E.Doğu Türkistan ve Çinde “Divanü lüğət-it-türk” üzerine yapılan dil ve edebiyat araşdırmaları // Dil dergisi. Sayı:33, Ankara: temmuz 1995, s. 60-64; Ercilasun A. Kaşğarlı Mahmudda –sa // -se eki // Dil dergisi. sayı: 33, Ankara: temmuz 1995, s. 65-69; Genc R. Divanü lüğət-it-türk bir edebiyat ve kültür hazinesidir // Dil dergisi. Sa-yı: 33, Ankara: temmuz 1995, s.44-48; Genc R. Kaşğarlı Mahmuta göre XI yüzyılda türklere ziraat // Dil der-gisi. sayı:33, Ankara: temmuz 1995, s.76-91; İlaydın H. “Divan”la ilgili bazı gözlemler ve düşünceler //Dil dergisi. sayı:33, Ankara: temmuz 1995, s.49-55; İltebir Baki Abdulhekim. Kaşğarlı Mahmut, Divanü lüğət-it-türk və doğu Türkistan // Dil dergisi. sayı:33, Ankara: temmuz 1995, s.30-43; Kafalı M.Divanü-lüğət-it-türkün tarihi coğrafiya bakımından kaynak olarak değerlendirilmesi // Dil dergisi. sayı:33, Ankara: temmuz 1995, s.92-93; Kaşğarlı Mahmut Sultan. Büyük türk dil bilinci // Dil dergisi. sayı: 33, Ankara: temmuz 1995, s.10-15; Musabaev G.G. Kaşğarlı Mahmutun yaşamı üzerine yeni veriler // Dil dergisi. sayı:33,Ankara:temmuz1995, s.20-29; Özdemir A. Türk dünyasının en büyük kitabı Divanü lüğət-it-türk ve Ali Emiri efendi//Dil dergisi. sayı: 33, Ankara:temmuz 1995, s.16-19;

mədəniyyət tariximiz üçün, dar mənada etnoqrafiamız və onun tarixi üçün dəyərli bilgilər verir.

Azərbaycan dilçiliyində Mahmud Kaşğarının lüğətindəki oğuz leksikası tədqiq olunsada,¹ etiraf edək ki, ümumilikdə etnoqrafik leksikanın geniş şəkildə araşdırılması daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan dilçiliyində M.Kaşğari barədə ilk tədqiqatları Ə.Abid, H.Zeynalli və digərləri aparmışdır. Keçən əsrin 60-cı illərində Ə.Dəmirçizadə, sonralar M.Şirəliyev, V.Aslanov, F.Zeynalov, T.Hacıyev, C.Cəfərov, E.Əzizov, A.Rəhimov, A.Xəlil, B.Xəlilov, Ə.Cahangir və digərləri M.Kaşğari yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqat işləri aparmışlar. Bununla belə, Azərbaycanda M.Kaşğari ilə bağlı əvəzsiz xidmət R.Əsgərin adı ilə bağlıdır. Onun bu sahədəki xidmətləri kaşğarişünaslıq üçün ən böyük töhfədir.²

Ancaq Azərbaycan dilçiliyində və türkologiyada M.Kaşğarının lüğətindəki etnoqrafik leksika konkret bir tədqiqat obyektini kimi araşdırılmamışdır.

Bu sahədə görülən işlərə diqqət yetirsək ərsəyə gələn işlərin, tədqiqatların Kaşğari dəryası qarşısında yalnız damla olduğu faktı təsdiqlənər. Belə ki, C.Kazımovun tədqiqatlarında “Divanü lüğət-it-türk” əsərindəki onomastik leksika,³ onomastik terminlər, oğuz boyları qruplaşdırılmış və təhlil olunmuşdur; R.Eyvazova M.Kaşğarının lüğətindəki bir neçə etnonim və toponimlərin areallarını tədqiqata cəlb etmiş,⁴ maraqlı müqayisələr aparmışdır; B.Xəlilov M.Kaşğarının lüğətindəki Oğuz boylarını, onların damğalarını, türk ulusunun digər

¹ Quliyev Y.S. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində oğuz leksikası: Fil. ü. fəl. dok. ... dis. avto-ref. Bakı, 2011

² Ramiz Əsgər. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərinin tədrisi. Bakı: MBM, 2010; Ramiz Əsgər. Mahmud Kaşğarının 1000 illik yubileyinə 1000 biblioqrafik göstərici. Bakı: MBM, 2008; Ramiz Əsgər. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri üzrə biblioqrafik və qrammatik göstərici. Bakı: MBM, 2008.

³ Kazımov C.İ. Mahmud Kaşğari və onomastik məsələlər // Türkologiya jurnalı, 2008, № 3-4, 90-96; Kazımov C.İ. “Divanü lüğət-it-türk” əsərində oğuz boyları // Elmi axtarışlar, XXVII toplu. Bakı: Səda, 2006, s. 134-139

⁴ Eyvazova R.H. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərindəki bir neçə etnonim və toponim arealları / Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri mövzusunda III respublika elmi-nəzəri konfransının materialları. Bakı: Örnək, 1992, s.70-73

boylarını tədqiq etmişdir;¹ H.Bayramov² lüğətdəki frazeoloji vahidləri, Ə.Cahangir³ bədii nümunələri türk mədəniyyətinin böyük xəzinəsi kimi tədqiqata cəlb etmişdi. Göründüyü kimi, bu araşdırmalarda M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərindəki etnoqrafik leksika tədqiqat obyektı olmamışdır.

Ümumiyyətlə, etnoqrafiyaya aid tədqiqatlar aparılsa da, bu sahəyə aid internet saytlarında, monoqrafiyalarda, dərs vəsaitlərində məlumat olsa da, bunların heç biri birbaşa Mahmud Kaşğarının lüğətindəki etnoqrafik leksika ilə bağlı olmamış, adıçəkilən lüğət bu tədqiqatların mənbəyinə çevrilməmişdir. Ona görə də türk xalqlarının tarixi, soykökü, məişəti, təsərrüfatı, peşə-sənəti, fəaliyyət və məşğuliyyəti və s. ilə bağlı məlumatların zənginləşməsində Mahmud Kaşğarının lüğətindəki etnoqrafik leksikanın tədqiqinin olduqca faydalılığı, işin aktuallığını ön plana çəkir. Həm də etnoqrafik leksika üçün ən qiymətli qaynaqlar sırasında folklor materialları, qayaüstü,⁴ qəbirüstü yazılar, rəsmlər, şifahi xalq yaradıcılığı, şivə materialları, ədəbi-bədii mənbələr, arxeoloji qazıntılar mühüm rol oynayır. Bu qaynaqlardan folklor materialları, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri, şivə materialları, ədəbi-bədii materiallar Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində qeydə alınmış və toplanmışdır. Bu mənada, Mahmud Kaşğarının lüğətindəki etnoqrafik leksikanın tədqiqi bütövlükdə etnoqrafiyamız üçün ən qiymətli qaynaqdır. Təbii ki, bu da mövzunun aktuallığını bir daha zəruri edir və əsaslandırır.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın obyektı M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərindəki etnoqrafik leksikadır.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiq olunan mövzunun müşahidəsindən və təhlilindən əldə edilmiş nəticələrin ümumiləşdirilərək sistemləşdirilməsidir.

¹ Xəlilov B.Ə. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində etnonimlər. Bakı: Garisma MMC, 2009

² Bayramov H.A. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində türk dillərinə məxsus frazeoloji vahidlər // ADU-nun elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1966, № 3, s. 3-12

³ Məmmədov Ə.C. Qədim türk ədəbiyyatının linqvistik poetikası (Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərindəki bədii nümunələr əsasında). Bakı: Elm, 2001

⁴ Muradova F. M. Qobustan tunc dövründə. Bakı: Elm, 1979

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərindəki etnoqrafik leksikanı tədqiq etməkdir. Qarşıya qoyulmuş məqsədlə bağlı aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilir:

M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərindəki etnoqrafik sözləri sahələr üzrə seçib qruplaşdırmaq;

- çörək, xörək və yeməklə bağlı etnoqrafik sözlər;
- meyvə-tərəvəzlə bağlı etnoqrafik sözlər;
- hərb, idman və titulla bağlı etnoqrafik sözlər;
- təsərrüfatla bağlı etnoqrafik sözlər;
- peşə-sənətlə bağlı etnoqrafik sözlər;
- məişətlə bağlı etnoqrafik sözlər;

- Kaşğarının lüğətindəki etnoqrafik leksikanın Azərbaycan dili və dialektləri ilə müqayisəsinə diqqət yetirmək.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərindəki zəngin etnoqrafik leksika türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixi üçün əvəzsiz rol oynayır.

2. M.Kaşğarının lüğətindəki etnoqrafik leksikanın sahələri (məsələn, çörəkçiliklə, xörək və yeməklə, meyvəçiliklə, üzümçülükə, hərb və idmanla, titulla, quşçuluqla, tərəvəzçiliklə, balıqçılıqla, tikişçiliklə, baramaçılıqla, atçılıqla, musiqi ilə, əkinçiliklə, toxuculuqla, ev əşyaları ilə, maldarlıqla, qoyunçuluqla, tikinti ilə, geyim və bəzək adları ilə, dəriçiliklə bağlı) türk dillərinin qədim dövrlərdəki lüğət tərkibinin zəngin olmasını təsdiq edir.

3. Dilin lüğət tərkibində və qrammatik quruluşunda dəyişmə prosesi gedir. Bu proses fonetik və qrammatik quruluşa nisbətən leksik sistemdə daha əsaslı şəkildə baş verir. Bu mənada lüğətdəki etnoqrafik sözlər də zaman-zaman inkişaf etmiş, dəyişmişdir. Lakin baş vermişlərə rəğmən həmin sözlərdən bir çoxu müasir dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

4. Lüğətdəki etnoqrafik sözlərin bir qismi müasir Azərbaycan dilində qorunub saxlansa da, digər bir qismi müasir Azərbaycan dilində arxaıqlaşmışdır.

5. Lüğətdə etnoqrafik leksikanın sahələrinə aid qeydə alınmış nümunələr təsdiq edir ki, türk xalqlarının etnoqrafiyası və bununla bağlı mədəniyyəti zəngindir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərindəki etnoqrafik leksika araşdırılır. “Divanü lüğət-it-türk” əsərindəki etnoqrafik leksika Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi ilə müqayisə olunur, oxşar və fərqli cəhətlər aşkarlanır. “Divanü lüğət-it-türk” əsərinin qələmə alındığı dövrdən indiyə qədərki müddət ərzində türk dillərinə məxsus olan etnoqrafik leksikanın tərkibində baş verən dəyişmələr üzə çıxarılır. Türk dillərinə məxsus ortaq etnoqrafik leksikanın Azərbaycan dilindəki izləri müəyyən olunur. Zəngin etnoqrafik leksika çörəkçilik, meyvəçilik, üzümçülük, quşçuluq, atçılıq, balıqçılıq, hərəb və idman, xörəkçilik, geyim və bəzək adları, qoyunçuluq və s. sahələrlə bağlı olan sözlər sahələr üzrə tədqiq olunur, araşdırılır.

Tədqiqatın metod və üsulları. Tədqiqat işində müqayisəli və təsviri metoddan, tutuşdurma, analiz və təhlil üsullarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqat işində mənbə kimi Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərindən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Türkologiyada, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixi leksikologiyası ilə bağlı ənənəvi baxışların zənginləşməsində tədqiqat nəzəri cəhətdən mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyətindən türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixinə, qədim lüğət tərkibinə aid dərslərlərin, dərslər vəsaitlərinin yazılmasında, tarixi leksikologiyaya dair seçmə fənlərin tədrisində faydalanmaq mümkündür.

Tədqiqatın aprobeşiyası. Tədqiqat işi Sumqayıt Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili və dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Araşdırmanın əsas müddələri və nəticələri çap olunmuş 17 elmi-nəzəri məqalədə, tezis və konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından və əlavə lüğətdən ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı, öyrənilmə dərəcəsi, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodoloji əsasları, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, aprobeşiyası, quruluşu haqqında müvafiq məlumat verilir.

Dissertasiya işinin I fəslı **Mahmud Kaşğarının “Dıvanü lüğat-it-türk” əsərində etnoqrafik leksikanın sahələri** adlanır. I fəsil 6 paraqraftan ibarətdır.

I fəslın I paraqrafı **“Çörək, xörək və yeməklə bağı etnoqrafik sözlər”** adlanır. Bu paraqrafta M.Kaşğarının «Dıvanü lüğat-it-türk» əsərindəki çörək, xörək və yeməklə bağı olan sözlər qruplaşdırılır və mənaları izah olunur: *Ügıtçı* - un üyüdən adam, *tıküç* -çörəkçılərin çörək üzərinə naxış vurmaq üçün işlətdikləri nəsne, quş lələyi, *yarmaş* = yarmaş un - narın un, *suma* – islanmış buğda qurudularaq üyüdülr, ondan bulamac, çörək kimi şeylər bışirilir. «Şərbət kimi düzəldilən isladılmış arpa üçün də belə deyilir», *sunu* - çörək otu, küncüt toxumu, koreandr, nigella sativa, *bizi* = yanma üzündən çörəyin üstündə yaranan qaralıq. «Ətmək bizi boldı- çörəyin üzü yandı», *yoğurttı* - «ol anqar un yoğurttı - o, ona un, xəmir yoğurtdurdu», *kəşşəng* - xırman sovrulduqdan sonra gələn adama verilən arpa, buğda, azuqə kimi pay, *əpmək* - yağma, toxsı boylarının, oğuzların və qıpçaqların bir qısminin dilində «çörək» deməkdir, *ətmək* – çörək, *əsbəri* – küldə bışirilib yağ içinə doğranan çörəkdir. «Üstünə şəkər tökülür», *awzuri* – buğda və arpa unu qarışdırılaraq hazırlanan çörək, *Yəm* – baharat, ədviyyat, ot. «Yəm = qarabibər, keşniş, reyhan, yarpız, zirə kimi ədviyyatlar», *çöp* = yağ çöpı = yağ tortası, katık – tutmac yeməyinə sirkə və yoğurtla birlikdə tökülən nəsne, qatıq, *küç* – küncüt. «Küncüt yağına deyilir. Çıgilcə küncüt otunun toxumuna böyüklüyündən dolayı «inqək küçi» deyilir», *kor* = yoğurt mayası, çalası. «Bu, uyuşmuş, tutmuş qatıq və ya kımızdan qabın dibində qalan hissədir, onun üstünə süd tökülərək yoğurt və ya kımız hazırlanır», *tuz* - duz, *sış* -sış. «Tutmac adlı yeməyi düzmək üçün işlədilən nəsneyə «sış» deyilir», *tergü* - süfrə üzərindəki müxtəlif yeməklər; sıra, düzüm, *tamğalık* – bir adamlıq süfrə, *yakrı* - iç yağı, piy, *soğut* – düyü, ət və ədviyyatla doldurulmuş bağırsağ yeməyi, bumber dolması, *basan* – ölü dəfn edildikdən sonra yeyilən yemək. «Buradan alınaraq «yuğ basan» deyilir», *kamuç* – çömçə, *pışığ* – bışmiş. «Pışığ aş = bışmiş yemək», *topık* – «topık sünqük = torpaq sümüyündən bışirilən yemək: xaş», *tübün* – bir parça yemək, buğda samanı.«Uç dilində», *küdan* - toy yeməyi, toy; *tuzğu* – yoldan keçən qohumlara və tanışlara hədiyyə olaraq təqdim olunan yemək, *türmək* – qadın budu deyilən yemək, *kürşək* – darı suda və ya süddə qaynadıldıqdan sonra üstünə yağ tökülərək yeyilən yemək; *sarmaçuk* – bir əriştə növü. «Bunun xəmiri noxud boyda kəsilərək bışirilir, xəstələrə və zəiflərə verilir», *yazok* = yazok ət = basdırma. «Payızda bəzi ədviyyatlar vurulmaqla qurudulan ətdir, eləcə də saxlanılır

və yazda yeyilir», *yawğan* – yavan. «Yawğan aş = yavan aş, içində ət olmayan yemək», *yögəməç* – işkəmbə və bağırsağ incə-incə doğranılır, bağırsağ içinə doldurulur, bişirilərək, yaxud qızardılaraq yeyilir, *but* – bud, *süt* – süd, *kıçı* – xardal, *samduy* – isti ilə soyuq arasında olan, təbə xoş gələn bir yemək adı, *söklünçü*– kabab v. s.

Dissertasiyanın I fəslinin II paragrafı “**Meyvə-tərəvəzlə bağlı etnoqrafik sözlər**” adlanır. Bu paraqrafda M.Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsərində meyvəçiliklə, üzümçülükə, tərəvəzçiliklə bağlı olan sözlər qruplaşdırılmış və mənaları izah olunmuşdur: *Ərük* – şaftalı, qaysı, ərik kimi meyvələrə verilən ümumi ad. «Bir – birindən sifətlə ayrılır; *ərük* – tülüg ərük – şaftalı; *ərük* – sarıq ərük – qaysı, zərdalı; *ərük* – kara ərük – qara ərik, albuxara», *limgən* – sarı ərik, *kımız almıla* – turş alma, *Sənkəç* – fındıq boyda alma növü, dadlıdır, ağ və qırmızı növləri var, *sənqəç* – fındıq kimi kiçik və şirin bir alma. *Üzüm* – üzüm. *Üsküç* – quru üzüm, kişmiş, *məşiç* – məşiç üzüm = qara üzüm, *şuğlu* – tülkü üzümü, *Adaklik* – üzüm bağlarında çardağ ayaqları düzəltmək üçün işlədilən ağac, *büşinçək* – üzüm salxımı. «Kəncəkə», *kurıtğan* – bu ər ol təlim üzüm kurıtğan = bu adam çoxlu üzüm qurudan kimsədir, *yığaç* – ağac. «Üzüm yığaçı – üzüm ağacı, meynə», *salınquladı* = üzüm salınquladı = üzüm çardaqdan sallandı. «Hər hansı bir şey yuxarıdan aşağıya doğru sallansa, yenə belə deyilir». *Basar* – dağ sarımsağı, *murç* – qarabibər, *küwiy turma* – dadı qaçan, dadı pozulan turp, *Bükən* – qarpız, hind qovunu. «*Soğan*» sözü M.Kaşğaridə iki formada işlənmişdir: *Soğun* – soğan, *kuçğundi* – soğan. *Kağun* – qovun, *turma* – turp. «Yerkökünə «sarıq turma» deyilir, «sarı turp» deməkdir». *Bütügə* – badımcın və sair sözlər işlənmişdir.

Dissertasiyanın I fəslinin III paragrafı “**Hərb, idman və titulla bağlı etnoqrafik sözlər**” adlanır. Burada «Divanü lüğət-it-türk» əsərində işlənmiş hərb, idman və titulla bağlı etnoleksmələri qruplaşdırılır və mənalar izah olunur: *Aşuk* – dəmir başlıq, dəbilqə. «Burada əlif «y» hərfini əvəz etmişdir», *ulun* – ucluğu olmayan ox, kor ox, təmrənsiz ox, *kılıç* – qılınc, *başak* – ox və ya nizənin ucuna keçirilmiş dəmir, ucluq, *tolum* – silah. Bu, bütün silahlara verilən ümumi addır, *bügdə* – xəncər, *tuğru* – qılınc, bıçaq, xəncər kimi şeylərin qəbzəsinin içinə keçirilən incə dəmir, *ərlük* – kişilik, *alpağut* – təkbaşına düşməyə hücum edən igid, yenilməz güləşçi, bahadır, pəhləvan. *Özük* – qadınlara verilən bir ləqəb. «Qızıl kimi təmiz ruhlu qadına «altun özük» deyilir. Bədəni inci kimi təmiz olan qadına «örtini özük» deyilir, çünki iri dənəli, əmsalsız mirvariyə «ərdini» deyilir. Bu sözdə «t» hərfi «d» hərfinə çevrilmişdir. Bu ləqəb çigil qadınları üçün

söylənilir», *at* – ləqəb, ünvan. «Bəg anqar at verdi = bəy ona ünvan verdi», *ögə* – təkindən bir dərəcə aşağı, xalq içindən çıxan sınınmış, çox təcrübəli, yaşlı və ağıllı adamlara verilən ləqəbdir və. s.

Dissertasiyanın I fəslinin IV paragrafı “**Təsərrüfatla bağlı etnoqrafik sözlər**” adlanır. Bu paragrafda M.Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsərindəki təsərrüfatın quşçuluq, balıqçılıq, baramaçılıq, atçılıq, maldarlıq, qoyunçuluq və əkinçiliklə bağlı işlənmiş etnoleksəmləri qruplaşdırılmış və mənalari izah olunmuşdur: *Us* – kərkəs quşu, *übüp* – hop-hop quşu, *anqıt* – qaza bənzər qızılı rəngli bir quş, *flamingo*, *ördək* – ördək, *Übgük* – hop-hop quşu. «Çigilcə», *ular* – kəklik, *Zanbı* = gecə oxuyan, çəyirtgəyə bənzər bir böcək, oraq quşu *yapğak* = quş ovunda istifadə edilən bir tələ növüdür, *tah-tah* = uçurulduqdan sonra şahini geri çağırmaq üçün işlədilən söz, *yök* = quş tükü. *İzdənq* – balıq ovunda işlədilən bir tor növü, *arğaq* – balıq ovlamaq üçün istifadə olunan ucu əyri dəmir, qarmaq, *balık* – balıq. *Ağı* – ipək qumaş, *əşkürti* – naxışlı Çin ipəyi, *bıçış* – «böyük adamların ziyafətinə, toyuna, dövətinə gedən adamlara verilən ipək parça», *çikin* – «ipək qumaşı güləbətənlə, zərbafta ilə tikmək», *paxtu* – ayrılmamış xam ipək, *turku* – ipək, *zünküm* – Çin ipəyinin bir növü və s. sözlər işlənmişdir. *çuh-çuh* = «Atı tərپətmək və azarlamaq üçün çıxarılan səs», *kuri* – *kuri* = «dayça anasından geri qaldıqda bu sözlə çağırılır. Bəzən sözün sonundakı «ı» hərfi «h» hərfinə çevrilərək «kurrıh - kurrıh» da deyilir». *Uğar* - «uğar at = alında ağı olan at, qaşqa at», *öküş* – «öküş yillik = qəlp, çıxdaş heyvan, harın at», *ozuk* – «ozuk at = sürək və sürəyə bənzər şeylərdə irəli gedən və başqa atları keçən at», *arkun* - vəhşi ağırla ev qısağından olan at. «Cıdırda ən çox bu atlar birinci olur», *igış* – harınlaşmış heyvan, at, *ıkılaç* – yaraşlıq yüyrek at, *aran* – at tövləsi, axur, *igəndi* - «at igəndi = at harınlaşdı», *atğardı* – ata mindirdi; *okraşdı* – kişnədi. *İçləndi* – «tariğ içləndi» - taxıl dən bağladı, içləndi», *uruğlandı* – dən tutdu, «tariğ uruğlandı = əkin dən tutdu», *ügitsədi* – üyütmək istədi, «ol tariğ ügitsədi = o, buğda üyütmək istədi», *arpaladı* – arpa verdi. *Yin* – mal peyini, təzək. «Koy yini = qoyun peyini»; *yıllı* – dörd ayaqlı heyvanlara verilən ümumi ad; sürü, ilxı. «Qoyun» sözü M.Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsərində iki formada işlənmişdir: *Kon* – qoyun. «Bu sözdə «n» hərfi «y» hərfinə çevrilmişdir», *koy* – qoyun. *Çal koy* = ala – bula qoyun, *konqur qoy* – şabalıd rəngində qoyun. *bə* – qoyun mələməsini bildirir. *Kası* – qoyunlar üçün ağacdan düzəldilən ağıl. *münqüz* – buynuz. «Bütün heyvanların buynuzu», *koçnqar* – qoç. «İki koçnqar başı bir aşıçta pışmas = İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz» və.s.

Dissertasiyanın I fəslinin V paragrafı **“Peşə sənətlə bağlı etnoqrafik sözlər”** adlanır. Bu paragrafda tikişçiliklə, musiqiyə, toxuculuqla, tikintilə və dəriçiliklə bağlı etnoqrafik sözlər qruplaşdırılmış və mənaları izah olunmuşdur: *Ay* – turuncu rəngdə bir qumaş, parça, *çuz* – yaldızlı, qırmızı rəngli bir Çin parçası, qumaşı, *bakır* – Çində istehsal olunan bir parça, *kəmək* – zolaqlı və naxışlı bir parçadır, bundan bürüncək tikilir, qıpçaqlar plaş tikirlər, *urt* – iynənin sap keçən deşiyi, iynə ulduzu, *yignə* – iynə. «İri iynəyə, çuvaldıza «təmən yignə» deyilir». *Ötürdi* – öttürdü. «ol sıbuşğu ötürdi = o, tütək öttürdü, çaldı»; *kubuz* – qopuz, uda bənzər bir çalğı aləti, *tümrük* – dəf, dümrük. «Oğuzca», *sıbuşğu* – düdük, tütək, ney. *Yıp* sözü M.Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsərində iki mənada işlənmişdir: *Yıp* – ip, *yıp* – at hörükləmək üçün uzun çatı, örkən. «İpə də yıp deyilir», *yap* – əlçim. «Yunq yap = yun əlçimi», *yatuk* – iki növ ipdən toxunan bir parça. «Bunun ərişi yun, arğacı pambıqdır», *Kön* – gön, at dərisi; *koyka* – dəri və s.

Dissertasiyanın I fəslinin VI paragrafı **“Məişətlə bağlı etnoqrafik sözlər”** adlanır. Bu paragrafda M.Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsərindəki ev əşyaları, geyim və bəzək əşyaları ilə bağlı etnoleksəmlər qruplaşdırılmış və mənaları izah olunmuşdur: *Yok* – qab-qacaq bulaşığı. «Bu, «yak» sözü ilə birlikdə «yok yak» şəklində qoşa işlənir», *yadhım* – döşək, yayğı. «Tülük yadhım = tüklü yayğı – xalı», *yaru* – yaru yəlim = balıq yapışqanı, *yula* – çıraq, qəndil. *Küp* – küp, küpə, *boğ* – içinə əşya qoyulan heybə, boğ, boğça, *çoğ* - əşya qoyulan heybə, boğça. *Yaka* – yaxa, paltar yaxası, *yalma* – kaftan, qalın kaftan, yağmurluq, yapıncı, *yaptaç* – yağışda, qarda çobanların geydikləri kiçik bir yapıncı, *yarağlığ* – zirehli. «Yarağlığ ər = zirehli adam», *kurşağ* – yundan toxunur, bel qurşağına bənzəyir, çadıra sarılır. *yarındak* – türk qayıışı. «Keçi dərisindən hazırlanır», *ton* – paltar və s.

Dissertasiyanın II fəslı **“M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərindəki etnoqrafik leksikanın Azərbaycan dilindəki etnoqrafik leksika ilə müqayisəsi”** adlanır. II fəsil iki yarım fəsildən ibarətdir. I yarım fəsil **Azərbaycan dili və dialektləri ilə ortaqlı etnoqrafik leksika** adlanır. Burada etnoqrafik sözlər ədəbi dillə və dialektlərlə müqayisəli formada verilir.

Vaxtilə M.Kaşğarının “Divan”ındakı qədim türk dilinə məxsus dil elementlərinin Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrindəki izləri

tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir.¹ Bu diqqəti nəzərə alaraq ortaqlı etnoqrafik leksika nümunələrinə qısa nəzər salaıq:

Yarma. Bu söz “Divanü lüğət-it-türk” əsərində “yarma yuğa” yəni, “bir lavaş növü” mənasında işlənib.

Ədəbi dilimizə nəzər saldıqda isə, bu sözün “dingdə döyülmüş dən” mənasında işləndiyini görürük.² Bu sözə eyni zamanda dialekt və şivələrimizdə, xüsusən Gədəbəy, Göyçay, Şəki ərazisində rast gəlirik. Bu ərazilərdə “yarma” sözü, “yarıq” şəklində işlənir və “iri doğranmış odun” mənasıdır.³

Aş. Həm ədəbi dilimizdə, həm də dialekt və şivələrimizdə tez-tez rast gəldiyimiz “aş” sözü M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində də işlənir və “yemək, aş” mənasını ifadə edir. “Aş” sözü Gəncə dialektində fərqli bir mənada işlədir. Bu bölgədə “aş” sözü “dərinə və gönü aşılamağa məxsus maddə” mənasıdır. Basarkeçər dialektində isə “aş” sözü “əriştə” mənasında işlənir.⁴

Ədəbi dilimizdə də “aş” sözü öz işləkliyi ilə fərqlənir. “Aş” sözünü üç anlamda işlədirik:

1. xörək, yemək, bişmiş

2. plov, südlü aş

3. un, düyü, yarma və s-dən bişirilən sıyıq xörək, horra mənasını ifadə edir.⁵

Yemiş. Ədəbi dilimizdə və ya dialektlərimizdə öz işləkliyini saxlayan sözlərdən biri də “yemiş” sözüdür. Bu söz “Divanü lüğət-it-türk” əsərində “meyvə, yemiş” mənasını ifadə edir. “Yemiş” sözü həm ədəbi dilimizdə, həm də dialekt və şivələrimizdə işləkdir.

Dərbənd və Tabasaran ərazisində bu söz “meyvə” deməkdir.⁶ Ədəbi dilimizdə isə “şirin bostan meyvəsi, qovun, hər cür quru meyvə, ümumiyyətlə, meyvəcat” anlamındadır.⁷

Kür. “İgid”, “sarsılmaz”, “cəsür”, “qoçu” adam mənasında işlənən “kür” sözünə də M.Kaşğarının əsərində rast gəlirik. Bu söz həm dialekt,

¹ Рагимов М.Ш. «Дивану лугат-ит-тюрк» Махмуда Кашгари и древнетюркские элементы в диалектах говорах азербайджанского языка. // Советская тюркология. 1972, №1, с.75-82

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4 cildə, IV c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s.544

³ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s.542

⁴ Yenə orda, s.27

⁵ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti; 4 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s.149

⁶ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s.547

⁷ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti; 4 cildə, IV c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s.577

həm də ədəbi dilimizdə işləkdir. Ədəbi dilimizdə “kür” sözü “ağlağan, qışqırıqçı, şiltaq”, “hay-küycü, zorakı, dediyindən dönməyən, inadkar” mənalarındadır. Həmçinin, bu söz “tənbəl, bacarıqsız, aciz, əlindən iş gəlməyən” və “pak, təmiz” (su haqqında) mənalarını daşıyır.¹ Dialektlərimizdə, xüsusən Salyan, Şamaxı bölgələrində də bu söz işləkdir. Salyanda “kür” sözü “tənbəl”, Şamaxıda isə “aciz” mənasındadır.

Aran. Əsərdə “aran” sözü “at tövləsi, axur” mənasında işlədilir. “Aran” sözü müasir dilimizdə işlək sözlərdən biridir. “Azərbaycanda yaylaq yerlərə nisbətən alçaq və iqlimi isti olan yerlər” “aran” hesab olunulur.²

Yalnız Dərbənd dialektində “aran” sözü işlənir. Burada bu söz “tövlə” mənasını ifadə edir.³ “Aran” sözündə diqqəti çəkən məqam ondan ibarətdir ki, ədəbi dildə işlətdiyimiz “aran” sözü ilə “Divanü lüğət-it-türk” də işlənən “aran” sözü arasında heç bir məna yaxınlığı olmadığı halda, Dərbənd dialektində işlənən “aran” sözü lüğətdəki mənanı mühafizə etmişdir.

Dissertasiyanın II fəslinin II yarımfəslilə **“M.Kaşğarının lüğətindəki etnoqrafik sözlərin müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyənləri”** adlanır. Bu yarımfəsil 14 paragrafdan ibarətdir. Burada ədəbi dilimizdə işlənməyən etnoqrafik sözlər sahələr üzrə qruplaşdırılıb.

Çörəkçiliyə aid sözlər: Ügitçi – un üyüdən adam; Əsbəri – küldə bişirilib yağ içinə doğranan çörəkdir. Üstünə şəkər tökülür; Tiküç – çörəkçilərin çörək üzərinə naxış vurmaq üçün işlətdikləri nəsne, quş lələyi; Sinç – lavaşla kömbə arasında bir növ çörək; Közmən – közdə bişirilən çörək, közləmə; Buskəç – çörək; Kuvşək ətmək – yaxşı xəmərdən bişmiş çörək; Kakurğan – xəmiri yağla yoğrulmuş bir çörəkdir, kürədə və təndirdə bişirilir.

Yeməklə bağlı sözlər: Yavğan – yavan, yavğan aş. Yavan aş, içində ət olmayan yemək; But – bud; Küç – küncüt. Küncüt yağına deyilir; Sımsımırak – bir yemək növü. Baş qaynadılıb bişirilir, sonra xırda-xırda doğranaraq bir qaba qoyulur, ədviyyat vurulur və üstünə köhnə yoğurt tökülür. Bir müddət eləcə saxlanır, daha sonra yeyilir; Yig-yig ət – bişməmiş, çiy ət; Sağ yağ – sarı yağ, kərə yağı; Kayak – qaymaq; Samduy-

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, IV c, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s. 780

² Yənə orda, 4 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s. 130

³ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s. 25

isti ilə soyuq arasında olan, təbə xoş gələn bir yemək adı; Söklünçü – kabab; Tonq – soyuqdan donmuş ətə “tonq ət” deyilir və s.

Meyvəçiliyə aid sözlər: Barğan – mərsin ağacının meyvəsi; Limgən – sarı ərik; Çıpkan – innab; Sənkəç – fındıq boyda alma növü, dadlıdır, ağ və qırmızı növləri var; Yağak – qoz, ceviz; Yıgdə – iydə; Kak – şəftali qaxı; Sənqəç – fındıq kimi kiçik və şirin bir alma; Əldrük – üzərlik deyilən bir bitkinin toxumu və s.

Hərb və idmanla bağlı sözlər: Uruş – vuruş, savaş; Aşuk – dəmir başlıq, dəbilqə; Ulun – ucluğu olmayan ox, kor ox, təmrənsiz ox; Oktam – “bir oktam yer”-bir ox atımı yer, bir ox məsafəsi; Tolum – silah. Bu, bütün silahlara verilən ümumi addır; Bügdə – xəncər; Tuğru – qılınc, bıçaq, xəncər kimi şeylərin qəbzəsinin içinə keçirilən incə dəmir; Karma – yağma, talan; Tutğun – tutulan, yaxalanan, dustaq, əsir və s.

Titul və ləqəblə bağlı sözlər: Özük – qadınlara verilən bir ləqəb. Qızıl kimi təmiz ruhlu qadına “altun özük” deyilir. Bədəni inci kimi təmiz olan qadına “ərtini özük” deyilir, çünki iri dənəli, əmsalsız mirvariyyə “ərdini” deyilir. Bu ləqəb çigil qadınlar üçün söylənir; Ayadı – ləqəb verdi. “Xan anqar ayağ ayadı”-xan ona ayama ləqəb verdi; Kurç – mətin və igid adamlara “kurç ərən” deyilir. İçi dolu və külçə şeylərə də belə deyilir; Tarım – təkinlərə və əfrasiyab soyundan olan xatunlara və bunların böyük – kiçik bütün uşaqlarına verilən addır.

Tərəvəçiliyə aid sözlər: Basar – dağ sarımsağı; Murç – qarabibər; Küvij turma – dadı qaçan, dadı pozulan turp; Bükən – qarpız, hind qovunu; Turma – turp. Yerkökünə “sarığ turma” deyirlər, sarı turp deməkdir; Bütügə – badımcan; Tarmaz– xiyar növü; Kuçğundi – soğan və s.

Quşçuluqla bağlı sözlər: Us – kərkəs quşu; Anq – yağından dərman düzəldilən bir quş adı; Onun yağı ovucun içinə sürtüləndə arxasına da keçirmiş; Anqıt – qaza bənzər qızılı rəngli bir quş, flaminqo; Übgük – hop-hop quşu. Çigilcə; Ular – kəklik; Ühi – bayquş; Ayayərsğu – yarasa. Zanbı – gecə oxuyan, çəyirtgəyə bənzər bir böcək, oraq quşu və s.

Ev əşyaları ilə bağlı sözlər: Yadhım – döşək, yayğı. Tülük yadhım – tüklü yayğı, xalı; Yaru, yaru yəlim-balıq yapışqanı; Yula-çıraq, qəndil; Çoğ – əşya qoyulan heybə, boğça; Şın – taxt; Kın – bıçaq və ya qılınc qını; Küvüz – palaz. Yundan toxunmuş döşək və palaz kimi şeylər; Yüzlüg – “iki yüzlüg köznü” – ayna; Tanq – ələk; Sənqək – su içinə qab, ağacdan oyulan su qabı, sənək, səhəng və s.

Atçılığa aid sözlər: Uğar – “uğar at” – alnında ağı olan at, qaşqa at; Ozuk – “ozuk at” – sürək və sürəyə bənzər şeylərdə irəli gedən və başqa atları keçən at; İgiş – hərnləşmiş heyvan, at; İkilaç – yaraşılıq, yüyrek at; Okraşdı – kişnədi; Ədhərlədi – yəhərləndi; Bül – “bül at” – ayaqlarında ağılıq olan, səkil at; Bül – “uğar bül” – qaşqa at; Köçüt – at; Kəriş – atın yalı, beli; Toruğ – at; Çılday – atların döşündə çıxan irinli yara, dağlanaraq müalicə olunur və s.

Geyim əşyalarına aid sözlər: Yışığ – qayışdan hörülmüş olan bağ, boyunduruq qayışı; Yaku – yağmurluq plaş. Əsli “yağkü”dür, ixtisar olunmuşdur; Yalma – kaftan, qalın kaftan, yağmurluq yapıncı; Yaptaç – yağışda, qarda çobanların geydikləri kiçik bir yapıncı; Yarımdak – türk qayışı. Keçi dərisindən hazırlanır; Yarağlıg – zirehli. “Yarağlıg ər” – zirehli adam; Yışıklıg – dəbilqəli. “Yışıklıg ər” – başına dəmir dəbilqə qoymuş adam; Taş ton – dış paltar, üstən geyinilən paltar; Say yarık – bədənə geyinilən zireh; Saçu – paltarın və yaylığın saçağı və s.

Toxuculuqla bağlı sözlər: Urt – iynənin sap keçən deşiyi, iynə ulduzu; Arkağ – arğac bez, xalı kilim kimi şeylər toxunarkən enləməsinə atılan ip və ya iplik; Çuz – yaldızlı, qırmızı rəngli bir Çin parçası, qumaşı; Kəz – Çin qumaşlarından bir ipək növü; Tulun – gəmin, qantarğanın iki yanında olan parça; Kənzi – qırmızı, yaşıl, sarı rəngləri olan bir Çin qumaşı; Çaydam – döşəyə doldurulan və plaş tikilən incə keçə; Yi – paltarın yivi. Bu sözdən alınaraq, dərziyə “yiçi” deyilir; Tanquq – savaşa nizə və bayraqların ucuna taxılan ipək parça; Yap – əlçim, “yunq yap” – yun əlçimi; Yatuk – iki növ ipdən toxunan bir parça. Bunun ərişi yun, arğacı pambıqdır; Loxtay – Qırmızı Çin ipəyi. Üstündə sarı xalları var; Yünq – yun, dəvə və ya qoyun yunu; Bezinç – ipək və ya yun yumağı; Kafğar – zəfəran rəngində bir ipək parça və s.

Baramaçılıqla bağlı sözlər: Ağı – ipək qumaş; Əşkürti – naxışlı Çin ipəyi; Bıçış – böyük adamların ziyafətinə, toyuna, dəvətinə gedən adamlara verilən ipək parça; Küzük – ipək, qumaş və ona bənzər şeylər toxuyanlara belə deyilir; Çikin – ipək qumaşı güləbətirlə, zərbafta ilə tikmək; Taxtu – ayrılmamış xam ipək; Turku – ipək və s.

Əkinçiliyə aid sözlər: Arpaladı – arpa verdi; Kələp – yaylalarda bitən, heyvanı tez kökəldən ot; Taban – dəvədəbanı; Bül – uzun illər qalmış və dadı qaçmış taxıla “bül tarığ” deyilir. Taxıl yağışdan, nəmdən xarab olmuşsa, yenə belə deyilir; Konak– covdar. Darının qaba bir növü ; Çögən– çovkan və s.

Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsərində etnoqrafik leksikamı araşdırarkən aşağıdakı **nəticəyə** gəlinmişdir.

Etnoqrafik leksikaya aid 558 söz seçilib sahələr üzrə qruplaşdırılmışdır. Bu sözlərin sahələr üzrə ümumiləşməsi aşağıdakı kimidir:

1. M.Kaşğarının lüğətində çörək, xörək və yeməklə bağlı 90 söz işlənmişdir: ügitiçi, əpmək, ətmək, əsbəri, awzuri, tokuç, tiküç, köməc, çörək, büskəc, sinçü, çukmın, közmən, küwşək ətmək, püşkəl, kakurğan, yük, yügür, yala, yuğa, yuwka, yupka, yarma, yalaçı, yarmaş, kuyma, kara ətmək, bizi, suma, sunu, buğday, kəfşəng, ısırttı, yoğurttı, öz, uğut, aş, uwa, açurğan, sış, mün, soğut, basan, kamuç, pışığ, topık, katık, түbün, күдөн, kağut, tuzğu, tergü, batruş, türmək, kürşək, tamğalık, kurut, sarmaçuk, yəm, yazok, yakrı, yawğan, yögəməç, çöp, but, süt, küç, kor, tuz, sımsımrak, yig, yem, tar, sağ yağ, yağ, suvuk, kayak, kıyma, to, kıcı, top, samduy, söklünçü, tonq, çunq, sinqi, sanqan, sinqirləndi, yılınçğa, yumurtğa. Bu sözlər içərisində «çörək», «yarma», «katık» (qatıq), «yem», «aş», «türmək» (dürmək şəklində), «yağ», «kurut», «kağut» (qovud mənasında) sözləri müasir dilimizdə işlənir.

2. M.Kaşğarının lüğətində meyvə-tərəvəzlə bağlı 78 söz işlənmişdir: ərük, armut, əkşig, awya, amşuy, anqduz, alma, arubat, əwdindi, kımız almıla, kosık, barğan, limgən, çıpkan, sənəkəc, çaxşak, çiniştürük, yığaç, yemiş, yağak, yigdə, yemşən, yafışğu, yağaklığ, yakrıkan, tit, kakuk, kat, kak, koru, dava, kadhınq, sənqəc, yörgənç, əldrük, yoldruğa, üzüm, adaklik, üsküç, üzüşdi, məşiç, kağıl, şuğlu, sıkman, büşinçək, kuritğan, yığaç, salınquladı, basar, murç, küwiy turma, kabak, bükən, soğun, kuçğundi, kağun, turma, bütügə, tarmaz, dünüşgə, sağnağu, küwürgən, sarmusak, yaş, yəm, yıdhiğ ot, yapçan, yarpuz, yunğak, yügürgün, boy, kayaçuk, karakuş, kara ot, şünqlə, çənqlik, yımirtğa, yənçti. Bu sözlər içərisində «alma», «ərük», «armut», «yemiş», «üzüm», «soğun» (soğan), «sarmusak» (sarımsaq), «yarpuz» (yarpız), «kağun» (qovun) sözləri müasir dilimizdə işlənir.

3. M.Kaşğarının lüğətində hərbi, idman və titulla bağlı 74 söz işlənmişdir: im, ay, alp, atış, uruş, aşuk, ulun, ərlük, oktam, əkdü, akınçı, alpağut, amaçlık, akdı, əgirdi, uruşdu, içikti, atıldı, ilindi, oktaştı, ötləşdi, ərləşdi, ursuktı, əgrildi, alkaldı, irkildi, üpləndi, oktattı, üplətti, atsade, atlandı, üpləldi, əgirsədi, ərkəkləndi, kut, kır yağı, kür, tıl, kaçut, kılıç, tokış, kəriş, tutuğ, başak, çərig, tolum, bügdə, tuğru, süwri, karma, tutğun, kalkan, kawşut, bulğak, çığılwar, tokuşğan, yarık, yadağ, toy, sü, sünqüş,

sünqü, yalınq, kalkanq, yoldradı, özüq, at, ögə, ayadı, kurç, tegit, çigil, tarım, tawğaç. Bunlardan «atış», «atıldı», «ərlik», «atlandı» sözləri müasir dilimizdə işlənir.

4. M.Kaşğarının lüğətində təsərrüfatla bağlı 200 söz işlənmişdir: us, anq, übüp, uya, anqıt, ördək, übgük, ular, ühi, kuburğa, uçdı, uçruşdı, içğindi, kız kuş, kuş, kıl kuş, çulık, çibək, laçın, çağrı, karğa, süglin, takağu, kuşğac, kuşlağ, çumğuk, kudruq, kızlak, kəklik, toğrı, tartar, sığırçık, bağırlak, balıqçın, sağızğan, tupulğan, sundılaç, karlığaç, küzkünək, yapğak, tah-tah, bodh, kiş, toy, yök, yun, kaz, turığa, suyağu, sanduvaç, baybayuk, şa, səçə, karakuş, kuğu, bala, turna, korday, çalgay, çançarğa, turumtay, sanq, mənq, təginq, yanqan, sonq kur, tənqəlküç, sinqdi, tənqtürdi, sanqladı, kökürçkün, ayayərsü, zanbı, izdənq, arğağ, balık, çapak, başğan, ağı, əşkürti, bıçış, küzük, çikin, taxtu, turku, tahçek, təşrüm, zünküm, çıxansı // çınaxsı // çıxşansı, at, or, el, uğar, öküş, ozuk, aran, arkun, igiş, ıklıç, azıqlıq, asındı, igəndi, atğardı, okraşdı, ağnattı, uldıdı, okradı, otladı, ağnadı, ədhərlədi, bül, köçüt, tüküz, kəriş, toruğ, bulak, səşük, kəwəl, tösən, kolan əti, tuşaq, çufğa, kaşğa, çilgü, munduz, tuğraq, pürçək, büktəl, böğrül, kızğul, kulnaçı, kərşəgü, təküzlig, yular, yağız, yalıq, yalu, yular, yundak, yügrüg, yabıtak, yügürgən, çuh-çuh, tıq, yal, bakanık, bi, tü, kuba, karı, kurı – kurı, kula, çılday, sənqrəgü, mönqdi, minqəşdi, sürçdi, katırttı, səkırttı, ıdhtı, örkledi, yılki, yin, yolıç, kon, koy, çal koy, bə, mə, keçi, kuzı, kası, konqur qoy, oğlaq, münqüz, koçnqar, konqradı, yunqladı, münqüzləndi, ürkti, kırkdı, küdhti, kürilədi, içləndi, uruğlandı, atızladı, ügitsədi, arpaladı, bül, kələp, çigit, tarıq, konak, taban, çögən, saman, baldır, tarıqlıq, tuturkan. Bunlardan «ördək», «kəklik», «laçın», «balık», «çapak», «at», «otladı», «kuzu» (quzu şəklində), «qoy» (qoyun şəklində), «keçi», «oğlaq», «saman» sözləri müasir dilimizdə işlənir.

5. M.Kaşğarının lüğətində peşə sənətlə bağlı 41 söz işlənmişdir: ay, urt, arkağ, çuz, kəz, butar, bakır, kəmək, tulun, kənzi, şalaşu, yignə, yüksək, çit, yer, çaydam, yi, tanquk, xulınq, ötürdi, kubuz, tümrük, sıbızğu, yıp, yap, yatuk, yamağ, yapğut, yanlık, çək, loxtay, yünq, bezinç, barçın onquktu, əgirtti, kağğar, yığaç, çij, kuyma, kön, koyka. Bunlardan «çit», «yignə» (iynə şəklində), «yıp» (ip), *kön* müasir dilimizdə işlənir.

6. M.Kaşğarının lüğətində məişətlə bağlı 75 söz işlənmişdir: yok, yadhım, yaru, yula, yonak, yoğrı, yasıman, yasğaç, yastuk, yüdrük, yüzlüq, yançuk, yəməçük, yıparlıq, yapuşğan, yoğurkan, küp, boğ, çoğ, şın, kın, saç, sağ, küvüz, yüligü, tokımaq, ka, keçə, törə, sərü, kova, susik,

kaçə, boxtay, tanq, sənqək, yətənq, tünqşü, köznqü, kınqraq, tapçanq, çəfşənq, kənqirsidi, köpürtti, çowlı, yışığ, yüzük, yaka, yigi, yaku, yalma, yarpaç, yarağlığ, yışıklığ, yarındak, kurşağ, tuş, ton, koy, taş ton, say yarıq, yi, küpə, kübə, saçu, toku, yenq, tanquk, könqlək, yanqalduruk, yanqladı, könqləkləndi, yırttı, kedhti, kaldradı. Bu sözlər içərisində «küp», «keçə», «küpə», «ton» (don), «kurşağ» (qurşağ) sözləri müasir dilimizdə işlənir.

Bu lüğətdə ümumilikdə işlənən sözlərin az bir qismi hazırda leksikonumuzda işlənməkdədir. Təxminən yarı qismi isə müasir dilimizdə tamamilə başqa anlam daşımaqdadır. Lüğətdə olan, lakin ümumiyyətlə heç bir anlamda işlənməyən sözlər də daxil olmaqla, bütün söz toplumu özündən sonrakı nəsillərə ulu türk dünyasının keçdiyi həyat yolundan, tarixin gələcəyə qoyduğu mesajdan bir yarpaq, türkün özünün izinin, nəfəsinin sələf olaraq xələflərinin zehninə saçdığı sönməz bir işıqdır.

Dissertasiya ilə bağlı aşağıdakı tezis və məqalələr çap olunmuşdur:

1. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində heyvandarlığa aid etnoqrafik sözlər / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XV Respublika elmi konfransının materialları, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, Bakı-2011, s. 184-186
2. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində çörəkçiliklə və meyvəçiliklə bağlı bəzi etnoqrafik sözlər / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVI Respublika elmi konfransının materialları, “Müəllim” nəşriyyatı, Bakı-2012, s. 113-116
3. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində meyvəçiliklə bağlı bəzi etnoqrafik sözlər / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVII Respublika elmi konfransının materialları, I cild, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzi, Bakı-2013, s.302
4. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində balıqçılıqla bağlı etnoqrafik sözlər / Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq. Respublika elmi konfransının materialları, II hissə, SDU - 2013, s. 219-222
5. Термины ковротчества как определенная часть этнографической лексики «Диванилюгат-ат-тюрок» Махмуда Кашгари / Наука в современном мире. Материалы IV Международной научно-практической конференции (5 января 2011 г) Москва-2011. с.219-222

6. Этнографические слова в произведении М. Кашгари «Дивани лугат-ат-тюрк» (На основе лексики об искусстве ковроткачества) // Молодой ученый. Ежемесячный научный журнал. №2(25) ТОМ 1 Чита-2011с-201-205
7. Etnoqrafik leksikanın, yaxud etnoleksmlər sisteminin rolu. (Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsəri əsasında) // Pedaqoji Universitet xəbərləri, Bakı, № 1, 2011, s. 173-177
8. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsəri və etnoqrafik leksika // Sumqayıt Dövlət Universiteti, Elmi xəbərlər, Sosial və Humanitar elmlər bölməsi, cild 7, № 1, 2011, s. 33-37
9. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsərində quşçuluqla bağlı etnoqrafik sözlər // Sumqayıt Dövlət Universiteti, Elmi xəbərlər, Sosial və Humanitar elmlər bölməsi, cild 9, № 1, 2013, s. 8-12
10. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsərində ev əşyaları, tikışçilik və tikinti ilə bağlı etnoqrafik sözlər // Gəncə Dövlət Universiteti, Elmi xəbərlər, Fundamental humanitar və təbiət elmləri seriyası, № 2, Gəncə - 2013, s.168-173
11. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsərində titulla, hərb və idmanla bağlı etnoqrafik sözlər // Bakı Slavyan Universiteti, Elmi xəbərlər, Dil və ədəbiyyat seriyası, № 1, Bakı-2013, s. 167-172
12. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsərindəki bəzi etnoqrafik sözlərin müasir Azərbaycan dilində işlənməyənləri // Sumqayıt Dövlət Universiteti, Elmi Xəbərlər, Sosial və Humanitar elmlər bölməsi, cild 9, № 2, 2013, s. 22-28
13. Сравнение некоторой этнографической лексики из «Диваню лугат-ит-тюрк» Махмуда Кашкари с этнографической лексикой азербайджанского языка // Филологические науки. Вопросы теории и практики. № 9(27) 2013. Часть 1 Тамбов 2013. с. 72-77.
14. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsərindəki yemək və ev əşyaları ilə bağlı etnoqrafik leksikanın azərbaycan dilindəki etnoqrafik leksika ilə müqayisəsi // Dilçilik institutunun əsərləri №1, 2013, s.51-57.
15. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsərində geyim və bəzək əşyaları ilə bağlı etnoqrafik sözlər // Pedaqoji Universitet xəbərləri. Bakı, № 2, 2013. s. 209-214
16. Некоторые этнографические слова, связанные с хозяйством в произведении Махмуда Кашкари «Дивани лугат-ит-тюрк» // Вестник Орловского государственного университета, серии:

новые гуманитарные исследования, № № 2(37), стр. 184-186, 2014 г.

17. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsərində üzümçülüklə, xörək və yeməklə bağlı etnoqrafik sözlər // Sumqayıt Dövlət Universiteti, Elmi xəbərlər, Sosial və Humanitar elmlər bölməsi, cild 10, № 4, 2014, s. 14-18

ЭТНОГРАФИЧЕСКАЯ ЛЕКСИКА В ПРОИЗВЕДЕНИИ МАХМУДА КАШГАРИ «ДИВАНИ ЛЮГАТ-ИТ-ТЮРК»

РЕЗЮМЕ

Тема диссертации “Этнографическая лексика в произведении Махмуда Кашгари «Дивани люгат-ит-тюрк». Во введении обосновывается объект и предмет исследования, определяются цели и задачи работы, раскрывается научная новизна, актуальность темы, говорится об источниках исследования, о теоретическом и практическом значении, апробации и структуре работы.

I глава диссертации называется «Области этнографической лексики в произведении М.Кашгари «Дивани люгат-ит-тюрк». Здесь перечисляются этнографические области встречающиеся в произведении М.Кашгари «Дивани люгат-ит-тюрк». Глава состоит из 6 параграфов. В каждом параграфе даётся сгруппированная по областям этнографическая лексика и их значения.

II глава диссертации называется «Сравнение этнографической лексики в произведении М.Кашгари «Дивани люгат-ит-тюрк» с этнографической лексикой азербайджанского языка». II глава состоит из двух частей. Первая часть называется «Лексика совпадающая с азербайджанским языком и диалектами». В ней слова *kötəç, yarma, aş, yemiş, ay, aran, kür* и т.д., даны в сравнении в литературном языке и в диалектах.

Вторая часть называется «Этнографические слова в словаре М.Кашгари не употребляемые в современном азербайджанском литературном языке». Здесь даются группы этнолексем, которые не употребляются в литературном языке и раскрываются их значения. Это слова относящиеся к кулинарии, садоводству, военной и спортивной тематике, слова связанные с титулами и псевдонимами, овощевод-ством, птицеводством, домашним и сельским хозяйством.

Автореферат отражает основные положения диссертации.

İbayev Nemat Alish

**ETHNOGRAPHIC LEXICS OF “DIVANÜ LÜĞƏT-İT-TÜRK” BY
MAHMUD KASHGHARI**

SUMMARY

The theme of the dissertation work is “Ethnographic lexics of “Divanü-it-türk” by Mahmud Kashghari”. In the general contents of the work the information was given about urgency of the theme, object, subject, aim and degree of the exploration, basics of the theme sources, theoretical and practical importance, scientific innovation, approbation and structure of the research.

The first chapter of the dissertation is called “The spheres of ethnographic lexics of “Divanü lüğət-it-türk” by M.Kashghari”. The first chapter consists of six paragraphs. In these paragraphs ethnographic lexics was grouped in chapters and their meanings were explained.

The second chapter of the dissertation work is called “The comparison of ethnographic lexics in “Divanü lüğət-it-türk” by M.Kashghari with the ethnographic lexics in Azerbaijani”.

The second chapter consists of two sub-chapters. The first sub-chapter is called “Comparison of common ethnographic lexics with Azerbaijani Language and dialects”. In this sub-chapter the following words: *kür*, *köməç*, *yarma*, *aş*, *yemiş*, *ay*, *aran* etc. were given in the comparison with literary language and dialects and their meanings were explained.

The second sub-chapter is called “The ethnographic words of vocabulary by M.Kashghari that are not used in modern Azerbaijani Literary Language”. Here the ethnolexems that are not used in literary language and related with bakery, meals, fruit-farming, army and sport, title and nickname, vegetable-farming, poultry, house things, horse-breeding, clothes, sewing, silkworm breeding, planting, weaving were grouped and their meanings were explained.

The Summary expresses the basic content of the dissertation work.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им.НАСИМИ**

На правах рукописи

НЕЙМАТ АЛЫШ оглы ИБАЕВ

**ЭТНОГРАФИЧЕСКАЯ ЛЕКСИКА
В ПРОИЗВЕДЕНИИ МАХМУДА КАШГАРИ
«ДИВАНИ ЛЮГЕТ-ИТ-ТЮРК»**

5106.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**на соискание ученой степени доктора философии
по филологическим наукам**

Баку - 2015